प्रकरण पाचवे

अभ्यासाचे सर्वसाधारण निष्कर्ष व शिफारशी

५.१ प्रस्तावना :

दाणेदार मिश्र खत कारखाना मर्यादित, हुपरी ही शेतकरी सहकारी संघ मर्यादित, कोल्हापूर या संस्थेची हुपरी येथील उपशाखा आहे. विशेषत्वाने सांगता येण्यासारखी बाब म्हणजे या पध्दतीचा सहकारी क्षेत्रातील हा भारतातील पहिला खत कारखाना आहे. या खत कारखान्याचा अभ्यास करीत असताना खत कारखान्याच्या वीस वर्षांच्या कारकिर्दीचा आढावा घेतला असून आकडेवारीच्या साहाय्याने ३०-६-१९८९ पर्यन्तचा सविस्तर आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. यात खत कारखान्याचे प्रतिवर्षाचे उत्पादन, विक्री, विक्री व्यवस्था, श्रेणीनुसार झालेले उत्पादन, कारखान्याला सततचा होणारा नफा यांचा विचार केला आहे. या प्रकरणात या खत कारखान्याचा जो गेल्या वीस वर्षांतील तपशील विचारात घेतला आहे यावरून निघालेले प्रत्येक प्रकरणाचे सर्वसाधारण निष्कर्ष विचारात घेतले जातील. हा अभ्यास करीत असताना संशोधकाला प्रकर्षाने जाणवलेल्या या अभ्यासाच्या ज्या मर्यादा आहेत त्याचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरते. सर्वात शेवटी कारखान्याच्या प्रगतीच्या दृष्टीने, व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने नोकरवर्गाच्या वेतनाच्या भूमिकेतून किंवा अन्य बाबींच्या संदर्भात काही महत्वाच्या सूचना केल्या आहेत. थोडक्यात हे प्रकरण संपूर्ण अभ्यासाचा सारांश आहे.

५.२ प्रकरण १ चे मूल्यमापन :

या प्रकरणात प्रथम कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा उदय व विकास याची थोडक्यात माहिती दिली आहे. तक्ता क्र. १.१ पाहिल्यास कोल्हापूरातील सहकारी चळवळीची दिशा तसेच प्रगतीची वाटचाल लक्षात

येते. त्यानंतर कोल्हापूरातील अग्रणी असलेली संस्था म्हणून " शेतकरी सहकारी संघ मर्यादित, कोल्हापूर " यांची सहकारी चळवळीच्या विकासातील भूमिका स्पष्ट केली. यात संघाची वाटचाल, कार्यपध्दती, व्यवस्थापन आदी बाबींचा समावेश आहे. आपला अभ्यास विषय म्हणून जी संस्था महत्वाची आहे त्या " दाणेदार मिश्र खत कारखाना मर्यादित, हूपरी " या संस्थेची सर्वसामान्य माहिती दिली आहे. यात स्थापना, स्थापनेची कारणे, उत्पादन क्षमता, खतांच्या विविध श्रेणी, विक्री व्यवस्था, कच्चामाल, या विषयी थोडक्यात ऊहापोह केला आहे. याला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असे म्हणता येईल. या प्रकरणात जो अभ्यास करावयाचा आहे त्याची वैचारिक बैठक थोडक्यात वरील प्रमाणे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यात खत कारखान्याची सर्वसाधारण माहिती समाविष्ट केली आहे.

५.३ प्रकरण २ चे मूल्यमापन :

हे प्रकरण अभ्यासाची उद्दिष्टये आणि अभ्यासाची पध्दती यांच्याशी निगडीत आहे. या प्रकरण दोनमध्ये सर्वात प्रथम " दाणेदार मिश्र खत कारखाना मर्यादित, हूपरी " या कारखान्याचा जो अभ्यास करावयाचा आहे त्या विषयीची उद्दिष्टये सांगितली आहेत. यात अभ्यासाचा कालखंड वार्षिक उत्पादन, खतांची विक्री, विक्रीची पध्दती, कारखान्याची उत्पादन क्षमता त्यातील बदल अशा बाबींचा समावेश आहे. या बरोबरच हा अभ्यास कोणत्या प्रकारे करता येईल, माहिती गोळा करण्याचे मार्ग, अभ्यासाचा कालावधी (१९६८-६९ ते १९८८-८९) हूपरी येथे खत कारखान्याची स्थापना करण्याचा उद्देश, विक्री व्यवस्था या विषयी विचार केला आहे. थोडक्यात हे प्रकरण अभ्यासाची उद्दिष्टे आणि व्याप्ती यांच्याशी निगडीत आहे.

५.४ <u>प्रकरण ३ चे मूल्यमापन</u> :

शेतकरी सहकारी संघ लि., कोल्हापूर यांचा दाणेदार मिश्र खत कारखाना मर्यादित, हलकी यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करीत असताना प्रामुख्याने दोन बाजूंचा विचार करणे आवश्यक ठरते. या दोन बाजू म्हणजे संख्यात्मक बाजू व गुणात्मक बाजू होय.

खत कारखान्याच्या प्रगतीचा संख्यात्मक बाजूने विचार करीत असताना प्रामुख्याने कारखान्यामध्ये तयार होणारे दाणेदार मिश्र खताचे उत्पादन, त्याची विक्री, त्याच बरोबर कारखान्याला होणारा नफा यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

दाणेदार मिश्र खताच्या उत्पादनाचा विचार केल्यानंतर असे आढळून येते की, १९६८-६९ ते १९८८-८९ या काळात उत्पादन सर्वसाधारणपणे प्रतिवर्षी वाढते आहे असे म्हणता येईल. पण १९६८-६९, १९७१-७२, १९७२-७३, १९७९-८०, १९८०-८१, १९८१-८२, १९८७-८८ या वर्षी उत्पादनामध्ये घट घडून आली आहे. पण १९७०-७१, १९७३-७४, १९८२-८३ या तीन वर्षी उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली आहे. उत्पादनातील हा चढ-उतार खताच्या मागणीनुसार बदललेला आहे.

दाणेदार मिश्र खताच्या विक्रीचा विचार केल्यानंतर असे आढळून येते की, १९६८-६९ ते १९८८-८९ या काळात विक्री सर्वसाधारणपणे प्रतिवर्षी वाढते आहे.असे दिसते. पण १९६९-७०, १९७१-७२, १९७२-७३, १९७९-८०, १९८०-८१, १९८१-८२ या वर्षामध्ये विक्रीत घट झाली आहे. तसेच १९७०-७१, १९७३-७४, १९८२-८३ या तीन वर्षामध्ये विक्रीत लक्षणीय वाढ झाली आहे. खताच्या विक्रीतील ही चढउतार खताची, शेतकऱ्याकडून होणारी मागणी, बाजारामध्ये इतर पर्यायी खतांची उपलब्धता व कच्च्यामालाची उपलब्धता यावर अवलंबून असते.

खत कारखान्याच्या नफ्याचा विचार केला असता असे आढळून येते की, १९६८-६९ ते १९८८-८९ या काळात नफा सर्वसाधारणपणे प्रतिवर्षी वाढत आहे. पण १९६९-७०, १९७१-७२, १९७२-७३, १९७५-७६, १९७७-७८, १९७८-७९, १९८३-८४, १९८७-८८ या वर्षामध्ये नफ्यात घट घडून आली आहे. तसेच १९७०-७१, १९७३-७४ व १९८४-८५ या वर्षात नफ्यात लक्षणीय वाढ झालेली आढळते, त्याच बरोबर सन १९७९-८० या वर्षी नफ्यात वाढ अथवा घट घडून आलेली नाही, नफ्यातील वाढ अथवा घट ही उत्पादनाच्या चढउतारावर अवलंबून आहे.

खत कारखान्याच्या प्रगती विषयीच्या गुणात्मक बाजूचा विचार करता यामध्ये कर्मचारी वर्ग त्यांना मिळणारी वेतनश्रेणी व वेतन, विक्री व्यवस्था, रोजगाराची उपलब्धता, तसेच शेतक-यांना होणारा लाभ व रुकडी गावचा विकास यांचा विचार करावा लागेल.

खत कारखान्यामध्ये असणा-या कर्मचा-यांच्या संख्येमध्ये फार मोठा बदल घडून आला आहे, असे काही आढळून येत नाही. खताची मागणी वाढली की तात्पुर्त्या स्वरूपाचे हंगामी कर्मचारी घेऊन उत्पादन केले जाते. त्याच बरोबर कारखान्यामध्ये जो कर्मचारी वर्ग आहे तो सुरुवातीला प्रशिक्षित नव्हता. कर्मचा-यांनी कामातून अनुभव घेतलेला आहे तसेच कर्मचा-यांना मिळणारी वेतनश्रेणी ही त्याच्या ग्रेड प्रमाणे मिळते. त्याच बरोबर त्यांना मिळणारे वेतन हे त्यांची किती वर्षे नोकरी झाली आहे त्या प्रमाणात बदलत राहते.

तसेच विक्री व्यवस्था ही संघ मजकूर शाखा, कृषी सेवा केंद्र, गावपातळीवरील विकास सेवा सोसायटया व तालुका खरेदी विक्री संघ याद्वारे होते व त्यांना संघाने ठरवून दिलेल्या अटीप्रमाणे कमिशन व वाहतूक सोय उपलब्ध करून दिली जाते.

झकडीमध्ये खत कारखाना उभा केल्यामुळे लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे. त्याच बरोबर शेतकऱ्यांना आपल्या शेतीमधून अधिक उत्पादन काढण्यासाठी खताची उपलब्धता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली आहे. त्याच बरोबर झकडी गावाला वाहतूक सोय, रोजगार, खत उपलब्धता, यामुळे झकडी गावचा विकास घडून आला आहे.

एकंदरीत झकडीमध्ये खत कारखान्याच्या स्थापनेमुळे शेतकऱ्यांची खताची अडचण दूर झाली आहे. लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे. वाहतूकीची सोय उपलब्ध झाली आहे म्हणजेच लोकांची व शेतकऱ्यांची सामाजिक व आर्थिक प्रगती घडून येण्यास कारखान्याच्या स्थापनेमुळे मदत झाली आहे.

५.५ <u>प्रकरण ४ चे मूल्यमापन</u> :

प्रकरण चारमध्ये ` दाणेदार मिश्र खत कारखाना मर्यादित, झकडी ` या कारखान्याच्या अभ्यासाची वैशिष्टये मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) यात प्रामुख्याने वेगवेगळया श्रेणीनुसार त्या त्या वर्षी कारखान्यात किती उत्पादन झाले याचा आढावा घेतला आहे. यात १५:५:५ ही सर्वाधिक उत्पादन केली जाणारी व मागणी असलेली श्रेणी आहे.

२) यात श्रेणीनुसार होणारी दरवर्षीची विक्री विचारात घेतली आहे. यात १५:५:५ याची मागणी सर्वात जास्त असल्याने ती श्रेणी जास्त प्रमाणावर विक्री झालेली दिसून येते.

३) विशिष्ट श्रेणीचे उत्पादन व विक्री जास्त का आहे याची माहिती घेण्यासाठी श्रेणीनुसार खताचे दर विचारात घेतले आहेत. १५:५:५

या श्रेणीचा दर सर्वांत कमी आहे. १९८८-८९ चा आकडा विचारात घेतला तर १५:५:५ या श्रेणीच्या खताचा दर हा रु. १६६०-०० आहे तर १५:१५:१५ व इतर श्रेण्याचे दर हे अनुक्रमे रु. २३३५-०० व २४८५-०० प्रति-टन आहेत. हे विचारात घेण्याचे कारण म्हणजे सर्वाधिक होणारी या विशिष्ट श्रेणीची विक्री हे होय.

४) उत्पादन खर्चाची आकडेवारी निश्चित स्वरूपात उपलब्ध झाली नाही. त्यामुळे १९८३-८४ ते १९८८-८९ या पाच वर्षांचा उत्पादन खर्चाचा विचार केला आहे. यात मिळालेल्या माहितीप्रमाणे काढलेला सरासरी खर्च व सरासरी स्थिर सरासरी बदलता खर्च यांची बेरीज (म्हणजेच सरासरी खर्च) यात थोडीशी तफावत येते. याचे कारण निर्दोष स्वरूपाची आकडेवारी उपलब्ध न होणे हे आहे.

५) थोडक्यात, या प्रकरणात आकडेवारीच्या सहाय्याने विश्लेषणात्मक अभ्यासाला दिशा देण्याचा प्रयत्न केला आहे पण तो संपूर्ण यशस्वी होऊ शकला नाही.

५.६ <u>अभ्यासाच्या मर्यादा</u> :

शेतकरी सहकारी संघ लि., कोल्हापूर यांचा दाणेदार मिश्र खत कारखाना मर्यादित, हडकी या शाखेचा अभ्यास करीत असताना पुढील मर्यादा आढळल्या.

१) सन १९६८-६९, १९६९-७० व १९७१-७२ या वर्षाच्या श्रेणी-नुसार उत्पादन, विक्री यांची आकडेवारी उपलब्ध झालेली नाही.

२) १९६८-६९ ते १९७७-७८ पर्यन्त श्रेणीनुसार खताचे दर उपलब्ध झालेले नाहीत.

३) १९६८-६९ ते १९८२-८३ या वर्षापर्यन्त कारखान्यामध्ये खतासाठी येणा-या उत्पादन खर्चाची आकडेवारी उपलब्ध झालेली नाही.

४) शेतकरी सहकारी संघ लि., कोल्हापूर मधील खत विभागाच्या मॅनेजर साहेबांची वेळ घेऊन मुलाखत मिळाली नाही. कारण त्यांना अचानक मिटींग व परगावी जावे लागले.

५) दाणेदार मिश्र खत कारखाना मर्यादित, रूकडी हा शेतकरी सहकारी संघ लि., कोल्हापूर यांची एक शाखा असल्यामुळे कारखान्यासाठी स्वतंत्र व्यवस्थापन नाही. तसेच स्वतंत्र वार्षिक अहवाल निघत नाही.

५.७ <u>शिफारशी</u> :

शेतकरी सहकारी संघ मर्यादित, कोल्हापूर यांची शाखा ' दाणेदार मिश्र खत कारखाना मर्यादित, रूकडी ' ही शाखा असून येथे खतांच्या विविध ग्रेडसचे उत्पादन केले जाते. १९६८-६९ ते १९८८-८९ या २० वर्षांच्या कालखंडातील कारखान्याच्या सर्वसाधारण प्रगतीचे मोजमाप करण्याचा प्रयत्न या अभ्यासात केला आहे. यात खत कारखान्यातील उत्पादन, विक्री, विक्री व्यवस्था, नफ्याची स्थिती अशा ठळक बाबींचा विचार केला. कारखान्याची संख्यात्मक प्रगती झालेली आहे ही बाब सूर्यप्रकाशाइतकी स्वच्छ व स्पष्ट आहे. त्यामुळे हा खत कारखाना प्रगतीपथावरील खत कारखाना म्हणून ओळखला जातो. पण तो अधिकाधिक प्रगत व्हावा आणि त्याची उत्कर्षाकडे वाटचाल व्हावी यासाठी काही महत्वाच्या सूचना या ठिकाणी अभ्यासकाने जर मांडल्या तर त्या अनाठायी होणार नाहीत. अर्थात अभ्यासकाच्या या सूचना किंवा मतप्रणाली त्याच्या कुवतीनुसार केलेल्या अभ्यासावरून मांडलेल्या आहेत. त्यामुळे त्याचा व्यवस्थापनाला उपयोग झाल्यास हा अभ्यास उपयुक्त झाला असे म्हणता येईल.

१) या खत कारखान्यात जी उत्पादन क्षमता वापरली जाते ती फक्त ६० टक्के आहे असे अभ्यासावरून दिसते. त्यामुळे जास्तीतजास्त उत्पादन क्षमतेचा वापर कारखान्याकडून होणे अत्यंत गरजेचे आहे असे अभ्यासावरून मत बनते. व्यवस्थापनाने याचा विचार अवश्य करावा.

२) सहकारी चळवळ यशस्वी होण्यासाठी तसेच हा खत कारखाना अधिक गुणात्मक प्रगती करण्यासाठी या कारखान्यातील कर्मचारी वर्गाला सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. व्यक्तीगत चर्चेत हा मुद्दा चर्चिला आहे. यात एल.डी.सी., एच.डी.सी. आणि जी.डी.सी. अँन्ड ए. या प्रकारचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे. हे शिक्षण सहकारी शिक्षणाचा प्रशिक्षणाचा लाभ करून देण्यास उपयुक्त ठरेल.

३) सैन्य पोटावर चालते या न्यायाने कर्मचारी वर्गाचा वेतनाचा भाग हाही महत्वाचा ठरतो. त्यामुळे या वर्गाचा पगार कमी नसला तरी तो जास्त आहे असे म्हणता येणार नाही. जर आर्थिक परिस्थिती सुयोग्य असेल तर कारखान्याचे कर्मचारी वर्गासाठी सुधारित वेतनश्रेणी आणणे उपयुक्त ठरेल.

४) कारखान्याच्या ठराविक श्रेणी सोडल्या तर इतर श्रेण्यांचे उत्पादन व विक्री नगण्य आहे. त्याचे किंमत हेच खर कारण असू शकत नाही. तर विक्री व्यवस्थेत बदल करणे व त्यांची मागणी वाढविणे हा आवश्यक भाग आहे.